

PIOTR CICHORACKI

Uniwersytet Wrocławski

Stosunki ukraińsko-białoruskie w ruchu komunistycznym na Polesiu w okresie międzywojennym

Pokój ryski kończący w 1921 r. wojnę polsko-bolszewicką przesądził o wejściu w skład państwa polskiego dużych obszarów zamieszkałych w przeważającym stopniu przez ludność ukraińską i białoruską. Mimo formalnego uznania tego faktu przez stronę sowiecką, przez niemal cały okres międzywojenny działała ona na rzecz oderwania tych terenów od II Rzeczypospolitej i podporządkowania ich sobie. Jednym z narzędzi było powołanie na wskazanym terytorium organizacji komunistycznych nominalnie z nim związanych. Były to powołane w 1923 r. Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi i Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy (przekształcona z działającej od 1919 r. Komunistycznej Partii Galicji Wschodniej). Stanowiły one autonomiczne składowe — podobnie jak one nielegalnej na terytorium II RP — Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (od 1925 r. Komunistycznej Partii Polski)¹. Do początku dekady lat 30. ich emanacją w znacznym stopniu były takie organizacje legalne, jak: działająca w latach 1925–1927 Białoruska Włościańsko-Robotnicza Hromada (Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада), funkcjonująca w latach 1927–1930 Białoruski Włościańsko-Robotniczy Klub Poselski „Zmahanije”, a także dotykane rozłamami Ukraińskie Włościańsko-Robotnicze Zjednoczenie Socjalistyczne (Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об’єднання), znane w skrócie jako „Sel-Rob”, z którego wyłoniły się kolejno radykalne Sel-Rob Lewica i Sel-Rob Jedność.

Przedmiotem niniejszego tekstu jest problem funkcjonowania wskazanych białoruskich i ukraińskich środowisk komunistycznych i kryptokomunistycznych w kontekście ich wzajemnych stosunków na obszarze międzywojennego województwa poleskiego. Osia zainteresowania będą nie tylko relacje między

¹ H. Cimek, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011, s. 42–43.

poszczególnymi — legalnymi i nielegalnymi — podmiotami politycznymi, ale także konsekwencje dla ich aktywności istnienia na tym terenie narodowego rozgraniczenia białorusko-ukraińskiego. Bardzo specyficzna sytuacja etnograficzna, wyrażająca się w relatywnie słabej świadomości narodowej dominującej tu grupy społecznej — prawosławnej ludności wsi — miała swoje konsekwencje. Z jednej strony współpraca struktur białoruskich i ukraińskich bywała niekiedy dzięki temu zapewne łatwiejsza, ponieważ czynnik konkurencji narodowościowej na obszarze etnograficznie przejściowym nie powinien był ogrywać takiej roli jak na terytoriach, gdzie podobne podziały rysowały się wyraźniej. Z drugiej jednak — procesy narodotwórcze postępowały także na Polesiu. W efekcie tego nawet w środowiskach komunistycznych — zaimpregnowanych teoretycznie na dezintegrujący wpływ czynnika narodowego — dochodziło do animozji.

Symptomatyczne dla sytuacji na Polesiu wydaje się już to, że nie jest sprawą oczywistą precyzyjne określenie terytorialnej granicy pomiędzy obszarem znajdującym się w obrębie aktywności KPZB i KPZU. Wynika to nie tylko z nietrwałości ich struktur najniższego i średniego szczebla, szczególnie podatnych np. na represje ze strony władz państwowych, lecz także z obejmowania w różnych okresach swymi siatkami tych samych terytoriów. Dodać można, że prezentacja tego zagadnienia z działalności obu partii bywa w literaturze nieadekwatna do rzeczywistości. W „kanonicznej” sowieckiej historii KPZB w skład obszaru aktywności partii włączono cały powiat koszyrski, choć właściwie nie ma wiarygodnych wzmianek na temat funkcjonowania tej organizacji w jego południowej części przez całe dwudziestolecie międzywojenne².

Kluczową kwestią jest określenie zasięgu wpływu, jaki na Polesiu posiadała KPZU. Można przypuszczać, że podlegał on większym wahaniom niż południowa granica aktywności KPZB i jej przybudówek. Należy przy tym zastrzec, że z punktu widzenia administracji obszarem trwale objętym zasięgiem KPZU w województwie poleskim była południowa część powiatu koszyrskiego (gm. Wielki Obzyr i Soszyczno), przy czym o wejściu partii na ten teren można mówić incydentalnie od końca lat 20.³ Była ona obecna od początku następnej dekady. Strukturą nadrzędną był w tym wypadku wołyński KO KPZU Kowel. Wcześniej, z punktu widzenia aktywności struktur komunistycznych, był to obszar niezagospodarowany. Początkowo można tamtejszą siatkę określić jako o tyle efemeryczną, że w świetle dokumentacji komunistycznej do 1934 r. nie jest np. jasne, czy istniała na miejscu komórka

² *Революционный путь Компартии Западной Белоруссии*, red. А.Н. Мацко, В.Е. Самутин, Минск 1966, s. 15.

³ AAN, UWP, sygn. 9, k. 380, Tygodniowe sprawozdanie sytuacyjne nr 49 za okres 2–7 XII 1928 z 7 XII 1928.

na poziomie „rejkomu”⁴. Należy jednak podkreślić, że nie oddawało to potencjału do działań wywrotowych, jaki z punktu widzenia ruchu komunistycznego na tym terenie istniał, o czym świadczy zwłaszcza wystąpienie zbrojne latem 1932 r.⁵ Mimo jego stłumienia nadal rejestrowano istnienie konspiracyjnej, w jakiejś mierze samozwańczej, ale najprawdopodobniej tolerowanej przez kierownictwo partyjne „wojskowej” struktury. Obejmowała ona także północne tereny powiatu kowelskiego województwa wołyńskiego⁶. KPZU stopniowo wzmacniała tutaj swoje struktury, albowiem w latach 1935–1937 administracja rejestrowała ślady aktywności RK KPZU Wielki Obzyr, który miał nieco wcześniejszą metrykę (założony najpóźniej w 1933 r.) i był uparcie odbudowywany mimo kilkukrotnych likwidacji przez władze bezpieczeństwa⁷. O aktywności tutaj KPZU w drugiej połowie lat 30. świadczyć zdaje się skala represji. Tylko w 1937 r. na terenie powiatu koszyrskiego prokuraturze przekazano 48 osób, a więc ponad 10% w skali całego województwa⁸. Interpretując tę wartość, należy uwzględnić nie tylko to, że udział ludności tego powiatu w ogóle mieszkańców województwa według danych spisowych z 1931 r. wynosił 8,4%⁹, lecz także brak dłuższych tradycji konspiracji komunistycznej, która sięgałaby lat 20.

Relatywnemu wzrostowi aktywności KPZU sprzyjać mogły decyzje kierownictwa partii białoruskiej. W połowie lat 30. miała zostać wydana decyzja o zaprzestaniu tzw. akcji technicznej. W efekcie na czoło wysunął się w województwie poleskim powiat koszyrski, w którym KPZU nie zaprzestała kolportażu i innych form zewnętrznej akcji propagandowej¹⁰.

⁴ AAN, KPZU, sygn. VII-1/24, k. 31, Sprawozdanie KO KPZU Wołyń za VI–IX 1932 z 15 IX 1932; AAN, KPZU, sygn. VII-1/5, k. 39, „Справозданя зі стану партії Ковельского округу і з діяльності за останій час” [styczeń 1934].

⁵ P. Cichoracki, *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w.*, Łomianki 2007, s. 23–139.

⁶ AAN, KPZU, sygn. VII-1/24, k. Sprawozdanie „В справі Ковельских партизанів” [odpis z maja 1933].

⁷ AAN, UWP, sygn. 17, k. 142, Sprawozdanie nr 7 wojewody poleskiego z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa za okres 11 VII–10 VIII z 19 VIII 1933; AAN, UWP, sygn. 23, k. 14, Sprawozdanie sytuacyjne nr 2 wojewody poleskiego za okres 11 II–10 III z 19 III 1935; AAN, UWP, sygn. 23, k. 31, Sprawozdanie sytuacyjne nr 4 wojewody poleskiego za okres 11 IV–10 V z 18 V 1935; AAN, UWP, sygn. 29, k. 33, Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa wojewody poleskiego za marzec z 19 V 1937.

⁸ PAOB, f. 1, o. 2, d. 320, k. 26, Protokół konferencji przedstawicieli władz niespełzonych powiatu koszyrskiego z 12 II 1938.

⁹ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo poleskie*, „Statystyka Polska”, seria C, z. 87, Warszawa 1938, s. 24–27.

¹⁰ AAN, UWP, sygn. 23, k. 13, Sprawozdanie sytuacyjne nr 1 o ruchu zawodowym, wywrotowym i stanie bezpieczeństwa publicznego za okres 11 I 1935–10 II 1935 z 19 I 1935; AAN, UWP, sygn. 23, k. 40, Sprawozdanie sytuacyjne nr 5 o ruchu zawodowym, wywrotowym

Na północ od umownej linii dzielącej powiat koszyrski na część północną i południową istniał obszar, z którego organizacja ukraińska bywała wypierana w wyniku działań organów bezpieczeństwa, ale miejsca tego zazwyczaj nie zajmowały struktury białoruskie. Nie był to jednak jedyny scenariusz. Jeśli mówić o jakiegokolwiek tendencji, to sądząc ze źródeł wytworzonych przez polską administrację, zdecydowanie częściej dochodziło do sytuacji, w których struktura ukraińska „przejmowała” terytorium, na którym poprzednio działały komórki KPZB. Powstaje przy tym wrażenie, że był to ruch oddolny, będący niejako efektem swoistego zapotrzebowania miejscowych zwolenników organizacji wywrotowych, uwarunkowanego prawdopodobnie sytuacją etniczną, a niekiedy sukcesami administracji państwowej w walce z KPZB. Pamiętając o organicznej słabości akt o pierwotnej proveniencji policyjnej, które nie powinny być wszak traktowane jako w pełni wiarygodne odzwierciedlenie funkcjonowania organizacji konspiracyjnych, można jednak za symptomatyczne uznać wielokrotne odnotowywanie tam pewnych sytuacji. Tak dzieje się właśnie w tym wypadku.

Zdarzenia podobnego typu zostały odnotowane jeszcze w drugiej połowie lat 20. Jesienią 1928 r., na tle likwidacji przez policję OK KPZB Brześć, działacze RK KPZB Włodawa mieli nawiązać kontakt z OK KPZU Chełm¹¹. Wówczas w ocenie administracji nie było jeszcze przesądzone włączenie tej struktury rejonowej w skład organizacji ukraińskiej. W dłuższej perspektywie zmiana ta miała okazać się trwałą¹². Została więc najpewniej zaakceptowana przez instancje kierownicze ruchu komunistycznego działającego w II RP. Być może echem owego swoistego transferu włodawskiego „rejkomu” było pojawienie się pogłosek, jakoby całe województwo poleskie zostało „oddane” pod kontrolę KPZU¹³. Interesujące, że ślady aktywności RK KPZU Włodawa były w latach 30. odnotowywane nawet w Domaczewie, a więc miejscowości będącej formalną siedzibą bardzo aktywnego w tej dekadzie „rejkomu” KPZB¹⁴.

i stanie bezpieczeństwa publicznego za okres 11 V 1935–10 VI 1935 z 19 VI 1935; AAN, UWP, sygn. 26, k. 13, Sprawozdanie sytuacyjne nr 2 o ruchu zawodowym, wywrotowym i stanie bezpieczeństwa publicznego za okres 11 II 1936–10 III 1936 z 19 III 1936.

¹¹ AAN, UWP, sygn. 61, k. 20, Pismo wojewody poleskiego do MSW z 9 I 1929.

¹² AAN, UWP, sygn. 42, k. 96, „Wykres organizacji komunistycznych KPZB, KZMZB, KPZU, KZMZU na terenie wojew. Poleskiego w dniu 30 VI 1933” [mapa]; *ibidem*, k. 165, „Wykres organizacji komunistycznych KPZB, KZMZB, KPZU, KZMZU na terenie wojew. poleskiego w dniu 31 XII 1937” [mapa].

¹³ AAN, UWP, sygn. 9, k. 349, Tygodniowe sprawozdanie sytuacyjne nr 47 za okres 18–24 XI 1928 z 24 XI 1928.

¹⁴ AAN, UWP, sygn. 20, k. 98, Sprawozdanie sytuacyjne nr 11 wojewody poleskiego z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa za okres 11 XI–10 XII 1934. Przy okazji można odnotować, że w południowej części powiatu brzeskiego administracja odnotowywała

W następnej dekadzie zjawisko zilustrowane przypadkiem „rejkomu” włodawskiego nasiliło się. Geneza sytuacji zarejestrowanych przez administrację bywała różnie interpretowana. Dokumenty proveniencji administracyjnej mogłyby sugerować, że ciężenie komórek KPZB w kierunku podporządkowywania się ukraińskiemu odpowiednikowi szło w parze za zmianami w podziale administracyjnym kraju. Taka sytuacja została odnotowana w powiecie sarneńskim. W kilka miesięcy po przekazaniu do województwa wołyńskiego powiatu sarneńskiego (co nastąpiło w listopadzie 1930 r.) swoje tamtejsze struktury KPZB miała jakoby oddać KPZU, przekazując je „rdzennie” wołyńskiemu „rejkomowi” kostopolskiemu¹⁵. Podobne twierdzenia w odniesieniu do struktur KPZB w powiecie sarneńskim funkcjonują w powojennej sowieckiej historiografii ukraińskiej¹⁶. Tymczasem kwestia ta wydaje się bardziej złożona. Sądząc z późniejszych dokumentów, zwierzchnictwo OK KPZB Pińsk nad tamtejszymi komórkami działającymi w ramach „rejkomów” sarneńskiego i dąbrowickiego formalnie zostało utrzymane. Charakterystyczne jednak, że w swoim sprawozdaniu kierownictwo okręgu pińskiego przyznawało, że w praktyce utrzymywały one z własnej inicjatywy łączność z KO KPZU Kowel¹⁷.

Sytuacje, kiedy KPZU umownie „wdzierała” się na terytoria formalnie przypisane KPZB, szczególnie zintensyfikowały się w drugiej połowie lat 30. Przy czym wydaje się, że odmiennie od sytuacji przytoczonych wyżej raczej nie przybierało to postaci przejmowania struktur białoruskich, ale — niekiedy — tworzenia własnych lub intensyfikowania akcji propagandowej. Choć i taki przypadek wchłonięcia przez KPZU „rejkomu” KPZB (Lubieszów) został w aktach administracji odnotowany dla wzmiankowanego okresu¹⁸.

Latem 1935 r. zarejestrowano, że KO KPZU Kowel „wdarł się” na obszar południowej części powiatu pińskiego. Akcja miała mieć charakter zarówno „organizacyjny”, jak i „techniczny”¹⁹. Być może jednak, zwłaszcza w pierwszej z wymienionych sfer, informacje były przesadzone. Nie odnaleziono bowiem informacji o funkcjonujących komórkach KPZU w powie-

ślady aktywności struktur KPZU, które miały swą nominalną siedzibę w południowo-wschodniej części województwa lubelskiego (RK Sobibór) AAN, UWP, sygn. 31, k. 85, Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa za czerwiec z 14 VII 1938.

¹⁵ Informacja pochodziła z Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, AAN, UWP, sygn. 42, k. 42, Pismo WB UWP z 27 VII 1932. Podobna informacja, ale umieszczona chronologicznie wcześniej (wrzesień 1930 r.) w odniesieniu do RK Klesów.

¹⁶ *Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область*, Київ 1973, s. 264, 558.

¹⁷ NARB, f. 242, o. 1, d. 504, k. 23, Sprawozdanie KO Pińsk z 27 X 1935.

¹⁸ AAN, UWP, sygn. 29, k. 8, Sprawozdanie sytuacyjne nr 1 wojewody poleskiego za okres 11 I–10 II z 14 II 1937.

¹⁹ AAN, UWP, sygn. 23, k. 63, Sprawozdanie sytuacyjne nr 8 wojewody poleskiego za okres 11 VIII–10 IX z 19 IX 1935.

cie pińskim²⁰. Inaczej rzecz miała się na umownym „kierunku” północno-zachodnim, a więc w północnej części powiatu koszyrskiego, oraz — co wydaje się szczególnie ciekawe i znamienne — w sąsiadującym z nim od północy powiecie kobryńskim. Zaznaczmy jedynie dla porządku, że na pierwszym z obszarów w latach 1935–1937 działały ukraińskie struktury komunistyczne szczebla rejonowego zarówno w wariantcie „dorosłym” (RK Chocieszów²¹), jak i „komsomolskim” (RK Pniewo²²). W powiecie kobryńskim akcja kolportażowa („techniczna”) KPZU rozpoczęła się minimalnie później w porównaniu z Pińszczyzną — jesienią 1935 r.²³ Prace organizacyjne zostały zarejestrowane latem kolejnego roku²⁴, jednak w przeciwieństwie do południowej Pińszczyzny zdają się one bardziej efektywne. Akta administracji w latach 1936–1937 stwierdzają istnienie tam rejkomu KPZU w gminie dywińskiej²⁵, a także funkcjonowanie dwóch struktur rejonowych KZM ZU (Dywin i Lelików)²⁶. Władze bezpieczeństwa oceniały latem 1936 r., że w gminie dywińskiej postępy przy tworzeniu struktur poziomu rejonowego były „dość szybkie”²⁷. Także na południowym skrawku powiatu brzeskiego miał w tym okresie powstawać nowy „rejkom” (Komarówka)²⁸. Pogłosem intensywności wkraczania na obszar objęty tradycyjnie działalnością KPZB najdobitniej świadczyć zdaje się ślad powołania przez KPZU własnego „podokręgu »Polesie«”²⁹.

²⁰ W 1937 r. miano jakoby czynić przygotowania do uruchomienia RK KPZU Kuchocka Wola, a więc w najbardziej na południe wysuniętej gminie powiatu pińskiego, AAN, UWP, sygn. 29, k. 83, Sprawozdanie wojewody poleskiego ze stanu bezpieczeństwa za czerwiec z 14 VII 1937.

²¹ Zwraca uwagę, że w wyniku jego likwidacji zapadły dosyć surowe wyroki wobec czołówek tego „rejkomu”. Trzy osoby, w tym sekretarz, zostali skazani na 8 lat więzienia, AAN, UWP, sygn. 29, k. 8, Sprawozdanie sytuacyjne nr 1 wojewody poleskiego za okres 11 I–10 II z 14 II 1937.

²² AAN, UWP, sygn. 29, k. 23, Sprawozdanie sytuacyjne nr 1 wojewody poleskiego za okres 11 II–28 II z 19 III 1937.

²³ AAN, UWP, sygn. 23, k. 92, Sprawozdanie sytuacyjne nr 8 wojewody poleskiego za okres 11 XI–10 XII z 19 XII 1935.

²⁴ AAN, UWP, sygn. 26, k. 52, Sprawozdanie sytuacyjne nr 6 wojewody poleskiego za okres 11 VI–10 VII z 18 VII 1936.

²⁵ AAN, UWP, sygn. 26, k. 66, Sprawozdanie sytuacyjne nr 6 wojewody poleskiego za okres 11 VI–10 VII z 18 VII 1936.

²⁶ AAN, UWP, sygn. 29, k. 54, Sprawozdanie ze stanu bezpieczeństwa wojewody poleskiego za kwiecień z 14 V 1937.

²⁷ AAN, UWP, sygn. 26, k. 64, Sprawozdanie sytuacyjne nr 6 wojewody poleskiego za okres 11 VI–10 VII z 18 VII 1936.

²⁸ AAN, KWPPB, sygn. 2, k. 39, Protokół odprawy kierowników wydziałów i referatów śledczych z 13 III 1937.

²⁹ AAN, UWP, sygn. 26, k. 66, Sprawozdanie sytuacyjne nr 6 wojewody poleskiego za okres 11 VI–10 VII z 18 VII 1936.

Przypadki odwrotne, a więc przejmowanie w jakiegokolwiek formie przez KPZB struktur KPZU czy obszarów, na których działała druga z wymienionych, są zdecydowanie rzadsze, a także zdają się mieć znacznie mniejszy ciężar gatunkowy. Trudno zresztą z całą pewnością uznać informacje na ten temat za wiarygodne. Zapewne wiosną/latem 1926 r. miał zostać stworzony RK KPZU Żabinka, co ciekawe — położony w północno-zachodniej części powiatu kobryńskiego. Sądząc z akt wytworzonych w urzędzie wojewódzkim, bardzo szybko miał jednak „połączyć się z organizacją KPZB”³⁰. Latem 1936 r. zaobserwowano, że „południowa część powiatu pińskiego, ulegająca dotychczas wpływom KPZU, poczyną z powrotem orientować się w stronę KPZB”, co miało być efektem niepowodzeń komunistów ukraińskich w powiecie sarnieńskim województwa wołyńskiego³¹. Trudno jednak przy tej okazji nie skonstatować, że powiat piński cały czas nominalnie należał do obszaru aktywności KZPB.

Ruch komunistyczny na Polesiu od początku swego tam istnienia nosił niemal wyłącznie charakter ugrupowania zdominowanego przez mniejszości narodowe. Nie natrafiono na jakiegokolwiek informacje tego typu dla „poleskich” „rejkomów” KPZU, można jednak założyć, że ze względu na stosunki narodowościowe w województwie poleskim, były one zdominowane przez — mniej lub bardziej świadomy narodowo — element ukraiński. Bardziej złożona była zapewne sytuacja w południowych „rejkomach” KPZB, przy czym można tu abstrahować od kwestii udziału Żydów, koncentrując się na relacjach białorusko-ukraińskich. Można tu mówić jedynie o bardzo ogólnikowych szacunkach, co było jeszcze jednym skutkiem swoistej „mgławicowości” narodowej Polesia. W połowie lat dwudziestych centralne władze partyjne traktowały KO KPZB Pińsk jako zdominowany przez żywiół ukraiński³². W ciągu pięciu lat, z tejże perspektywy, okręg całkowicie zmienił swoje oblicze narodowościowe, stając się białoruskim (73% Białorusinów i 22% Ukraińców)³³. W KO KPZB Brześć w połowie okresu międzywojennego zdecydowanie przeważającą część „rejkomów” uznawano za ukraińskie. Na około 15 takich struktur aż 13 otrzymało to miano³⁴. Zdają się to częściowo

³⁰ AAN, UWP, sygn. 5, k. 2, Sprawozdanie miesięczne PUW o ruchu polityczno-społecznym i zawodowym oraz przestępczości za lipiec z 12 VII 1926.

³¹ AAN, UWP, sygn. 26, k. 64, Sprawozdanie sytuacyjne nr 7 wojewody poleskiego za okres 11 VII–10 VIII z 18 VIII 1936.

³² NARB, f. 242, o. 2, d. 75, k. 8, Sprawozdanie KO Pińsk za okres I I–I II 1925.

³³ С.В. Кобяк, *Под знаменем пролетарской солидарности. Компартия Западной Беларуси в борьбе за интернациональное сплочение трудящихся (1923–1929 гг.)*, Минск 1979, s. 28

³⁴ AAN, KPZB, sygn. VII/34, k. 40, Ankieta dla sekretarza KO Brześć [kwiecień 1930]. Ogólną liczbę „rejkomów” w 1930 r. podano w przybliżeniu, szacując na podstawie danych KPZB i administracji za lata 1928 i 1931, NARB, f. 242, o. 1, d. 25, k. 108, Sprawozdanie KO

potwierdzać dane statystyczne dotyczące składu KO Brześć, w których odnotowano w 1934 r. 275 Białorusinów i 242 Ukraińców. Tutaj można zasygnalizować jedynie, że problem wyboru języka w celu prowadzenia agitacji na wsi wystąpi przed aktywistami komunistycznymi ostrzej w latach 30.

Charakter ruchu komunistycznego w Polsce, z jednej strony będącego elementem scentralizowanej struktury, jaką był Komintern, z drugiej — podporządkowanego kierownictwu KPP, czynił oczywistą kooperację pomiędzy jego składowymi (KPP, KPZB, KPZU). Także w parze KPZB–KPZU, czy szerzej — ruch białoruski i ukraiński, przykłady takiej kooperacji można wskazać. Nie musiało to jednak przybierać zinstytucjonalizowanej formy, ale np. postać demonstracji swoistej empatii na potrzeby sąsiedniej grupy narodowościowej czy próby infiltracji jej legalnych struktur (kulturalnych i politycznych), mających służyć za legalny parawan wywrotowej działalności.

Najbardziej, jak się wydaje, spektakularnym wypadkiem próby udzielenia niejako „instytucjonalnego” wsparcia jednej partii komunistycznej przez drugą była reakcja KPZB na wspomniane wyżej wystąpienie zbrojne na pograniczu województw poleskiego i wołyńskiego w 1932 r., za którego zainicjowanie częściowo odpowiadał KO KPZU Kowel. Centralne władze KPZB określiły znaczenie wypadków mianem „wielkich”, w efekcie czego wyartykułowany został przez nie zróżnicowany zbiór poleceń, które realizować miał OK KPZB Pińsk, od północy sąsiadujący z obszarem zajęć. Od działaczy szczebla okręgu żądano, aby: „za wszelką cenę” nawiązać łączność z terenem zajęć, zainicjować wystąpienia solidarnościowe na obszarze własnego działania, które powinny eskalować nawet do postaci atakowania policji, a także zbrojnie zapobiegać kontradziałaniom władz³⁵. Dziś można oceniać, że takie założenia były zupełnie nierealne i dowodziły braku elementarnego rozeznania co do możliwości lokalnych struktur KPZB. Koronnym tego dowodem wydaje się to, że realizacja nakreślonego w KC planu wsparcia sprowadziła się do wywieszenia jednego transparentu³⁶. Być może jakieś działania na tym tle próbowano podjąć w KO KPZB Brześć, ale są one trudno uchwytnie w zgromadzonym materiale³⁷. Nieco mniej efektywnym pretekstem do kooperacji obu partii

Brześć za kwiecień [1928 r.]; AAN, sygn. 42, k. 31, „Stan organizacyjny kompartii na dzień „31 XII 1931”.

³⁵ ANN, KPZB, sygn. V/105, k. 189–190 [pierwotna paginacja archiwalna], Dyrektywa KC KPZB dla OK KPZB Pińsk i instruktora [KC] z 28 VII 1932; AAN, KPZB, sygn. VII/37, k. 64, Dyrektywy dla RK KPZB Prużany i OK KPZB Brześć z 25 XII 1932.

³⁶ P. Cichoracki, *op. cit.*, s. 84.

³⁷ AAN, UWP, sygn. 15, k. 349, Sprawozdanie sytuacyjne nr 12 z ruchu zawodowego, wywrotowego i stanu bezpieczeństwa publicznego za okres 11 XII 1932–10 I 1933 z 20 I 1933; AAN, UWP, sygn. 69, k. 62, Pismo WB UWP do DP MSW z 24 XII 1932.

komunistycznych była fala strajków leśnych, jaka w latach 1936–1937 rozlała się z Wołynia na południowe powiaty województwa poleskiego³⁸. KO KPZB Brześć próbował udzielać wsparcia propagandowego akcji, w którą zaangażowany był KO KPZU Kowel³⁹.

Współpraca radykalnych lewicowych środowisk białoruskich i ukraińskich wyrażała się też na niwie legalnej. Ścisłe polityczny charakter miały decyzje podjęte w związku z wyborami parlamentarnymi w 1928 r. Po stronie słowiańskich mniejszości narodowych zdecydowanie najaktywniejsze były — doświadczone rozłamem — bardziej umiarkowany SR i radykalny SR-L. Ostatecznie okazało się, że na czele listy tego drugiego ugrupowania w brzeskim okręgu wyborczym zostanie umieszczony Iwan Grecki, co w praktyce dowodzić zapewne miało, że formalna nazwa listy — „Ukraińsko-białoruski Sel-Rob” nie jest jedynie sztafążem mającym przyciągnąć głosy białoruskiego wyborcy⁴⁰. W związku z tym białoruscy radykałowie powiązani z KPZB zrezygnowali z początkowo podjętej własnej akcji wyborczej⁴¹. Co najistotniejsze, Grecki od 1924 r. kierował jednym z „rejkomów” KPZB. Odznaczył się także jako ważna postać rozwiązanej w 1927 r. Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej „Hromady”⁴². Niestety nie odnaleziono informacji na temat szczegółów procesu umieszczenia na czele ukraińskiej, kryptokomunistycznej listy wyborczej prominentnego w skali regionalnej aktywisty KPZB. Porozumienie z partią komunistyczną nie ulega jednak wątpliwości, albowiem KO KPZB Brześć udzielał liście SR-L wsparcia technicznego (druk)⁴³. Zaznaczyć jednak można, że wśród działaczy ukraińskich sprawa ta wywołała poważne kontrowersje, jak się wydaje właśnie na tle pochodzenia Greckiego. Napięcie z tym związane było na tyle silne, że w powiecie kobryńskim stało się jednym pretekstów do przeniesienia poparcia przez miejscowy komitet okręgowy SR-L z „macierzystej” listy na konkurencyjny spis ukraiński⁴⁴.

³⁸ AAN, MSW, sygn. 78, k. 201–212, Protokół zebrania periodycznego kierowników władz I instancji powiatu koszyrskiego z 9 XII 1936.

³⁹ AAN, UWP, sygn. 26, k. 106, Sprawozdanie sytuacyjne nr 11 o ruchu zawodowym, wyrotowym i stanie bezpieczeństwa publicznego za okres 11 XI 1936–10 XII 1936 z 19 XII 1936.

⁴⁰ AAN, UWP, sygn. 80, k. 8, Biuletyn wyborczy nr 3 z 26 I 1928; I. Пушук, *Берестійщина у міжвоєнний час...*, s. 129.

⁴¹ ПАОВ, f. 67, o. 1, d. 924, k. 16, Raport SRI DOK IX z 31 I; В.В. Данілович, *op.cit.*, s. 31.

⁴² В.В. Данілович, *Дзейнасць арганізацiі „Змаганне” ў Заходняй Беларусі (1927–1930 гг.)*, Мінск 2007, s. 154.

⁴³ I. Пушук, *op. cit.*, s. 130.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 131.

Od pierwszej połowy lat 20. najważniejszym legalnym podmiotem, którym interesowała się KPZB, była poleska „Proświta”⁴⁵. Komuniści spod znaku KPZB, starali się nie tylko przejmować kontrolę nad poszczególnymi komórkami tej i innych (politycznych, gospodarczych) organizacji ukraińskich, lecz także tworzyli je niekiedy od podstaw⁴⁶. Działalność taka, przynosząca krótkotrwały efekt w postaci opanowywania placówek, bywała jednak ryzykowna z punktu widzenia nielegalnych struktur KPZB. Represje na tle antykomunistycznym, skierowane przeciw działaczom funkcjonującym przez pewien czas skutecznie w ramach — i niejako pod przykryciem — organizacji legalnych, skutkowały np. rozbiciem struktur na poziomie rejonowym⁴⁷.

Przez KPZB infiltrowany był też polityczny ruch ukraiński. Na czoło wysuwał się tu Sel-Rob i jego kolejne mutacje, zwłaszcza powstające kolejno jego radykalne i kryptokomunistyczne odmiany (Sel-Rob — Lewica i Sel-Rob — Jedność). W marcu 1927 r. KO Brześć wydał — zdaniem władz bezpieczeństwa — polecenie plasowania w każdej komórce SR co najmniej dwóch członków partii⁴⁸. W realiach walki frakcyjnej i szybkiego nasilenia się tendencji rozłamowych w Sel-Robie z kręgów kierowniczych partii komunistycznej wychodziły dyrektywy, aby jej swoiste personalne „ekspozytury” umieszczone w terenowych komórkach SR działały w kierunku akcesu tychże struktur SR do nowo powstałych, lewicowych formacji⁴⁹. Pozostaje kwestią otwartą skuteczność opisanej akcji KPZB. Z jednej strony na pewno nie udało się całkowicie przeciągnąć poleskich komórek SR na stronę SR-L, a zwłaszcza działającego w latach 1928–1932 SR-J. Z drugiej jednak to właśnie ta ostatnia zyskała przewagę w lewicowym, legalnym ukraińskim ruchu politycznym, a zdaniem władz wpływy KPZB były dominujące⁵⁰.

W 1926 r. KC KPZB sformułowała wytyczne o nadaniu „masowego charakteru” walce o prawa języków mniejszości narodowych w szkolnictwie⁵¹.

⁴⁵ Sprawozdanie [meldunek] nieokreślonej proveniencji na temat działalności „Proświty” z 21 II 1929 w: В.М. Туркевич, *Жыццё на крэсах*, [w:] *Памяць. Іванаўскі раён*, Мінск 2000, s. 131.

⁴⁶ ААН, UWP, sygn. 9, k. 81, Sprawozdanie tygodniowe nr 14 z 7 IV 1928; ААН, UWP, sygn. 9, k. 148, Sprawozdanie tygodniowe nr 27 za okres 1–7 VII z 7 VII 1928; М.С. Бадак *et al.*, *В складзе Польшчы*, [w:] *Памяць. Кобрынскі раён*, Мінск 2002, s. 97.

⁴⁷ РАОВ, f. 92, o. 1, d. 143, Pismo wojewody poleskiego do DP MSW z 31 X 1929. Meldunek nieokreślonej proveniencji na temat likwidacji RK KPZB „Leśna” z 27 II 1929 w: В.М. Туркевич, *op. cit.*, s. 132.

⁴⁸ ААН, UWP, sygn. 7, k. 174, Sprawozdanie tygodniowe nr 74 za okres 13–19 XI z 19 XI 1927.

⁴⁹ І. Пушук, *op. cit.*, s. 123.

⁵⁰ ААН, UWP, sygn. 9, k. 148, Sprawozdanie tygodniowe nr 27 za okres 1–7 VII z 7 VII 1928; М.С. Бадак *et al.*, *В складзе Польшчы*, s. 98–99.

⁵¹ В.Ф. Ладысев, *В борьбе за демократические права и свободы (Из исторического опыта Компартии Западной Белоруссии 1926–1938 гг.)*, Мінск 1988, s. 166.

W wypadku Polesia zdecydowano, że wybór, na rzecz którego z języków (białoruskiego czy ukraińskiego), podejmować będą działacze obu poleskich komitetów okręgowych (Brześć i Pińsk)⁵². W 1931 r. KPZB podjęła próbę wpłynięcia na wyniki spisu powszechnego w 1931 r. Namawiano, aby deklorować nie tylko białoruski, lecz także język ukraiński, a nawet rosyjski, byle tylko odmawiać wpisywania do arkuszy spisowych „tutejszego”. W KPZB uznano bowiem, że ten ostatni wariant jest sztucznym tworem wykoncypowanym przez władze celem przyspieszenia polonizacji⁵³.

Okazało się jednak, że kwestia językowa nie sprowadzi się jedynie do antypaństwowej propagandy, ale okaże się z punktu widzenia komunistów na pograniczu białorusko-ukraińskim realnym problemem we własnej działalności. W latach 30. działacze KPZB (informacje pochodzą z obszaru KO Brześć) musieli się zmierzyć z sygnałami, jakie na tym tle napływały odnośnie do kłopotów w rozprzestrzenianiu własnej propagandy. Okazało się, że jakaś część mieszkańców wsi demonstrowała niechęć do agitacji w języku białoruskim i żądała w zamian „ukrainizacji” rozrzucanej, nielegalnej komunistycznej literatury⁵⁴. Co istotne, sytuacja ta nie dotyczyła tylko odbiorców, lecz także działaczy szczebli rejonowych, niepotrafiących czytać po białorusku. Wywoływało to ich irytację⁵⁵. Opisany problem zdaje się ilustrować kłopoty komunikacyjne między władzami partii a działaczami mającymi na miejscu realizować dyrektywy centrali. Kierownictwo KPZB w tym samym czasie zwracało bowiem uwagę na konsekwencje mieszanego etnicznie charakteru wsi na pograniczu białorusko-ukraińskim, co skutkowało specjalnymi dyrektywami dla KO KPZB Brześć i Pińsk⁵⁶.

⁵² С.В. Кобяк, *op. cit.*, s. 48–49.

⁵³ AAN, UWP, sygn. 54, k. 39, Pismo WB UWP do DP MSW z 7 VII 1931; AAN, UWP, sygn. 39, k. 10, Protokół konferencji starostów województwa poleskiego z 22 XII 1931; AAN, UWP, sygn. 13, k. 157, 168, Sprawozdanie sytuacyjne nr 12 za grudzień 1931 r. z 9 I 1932.

⁵⁴ AAN, KPZB, sygn. VII/34, k. 40, Ankieta dla sekretarza KO Brześć [kwiecień 1930]. AAN, KZPB, sygn. VII/39, k. 30, Sprawozdanie „O położeniu w Brześciu” z 8 IX 1933.

⁵⁵ AAN, KPZB, sygn. VII/40, k. 21, Sprawozdanie „Положение Брестщины” z 15 II 1934.

⁵⁶ AAN, UWP, sygn. 65, k. 40–41, „List do part[yjnych] organizacji brzeskiego i pińskiego okręgów” [czerwiec 1931, policyjny odpis w j. polskim]. O decyzjach KC KPZB jakie podjęto w tym duchu po V Plenum: Г.Б. Воткович, *КПЗБ в борьбе за интернациональное единство трудящихся (1929–1933 гг.)*, Минск 1975, s. 25.

Украинско-белорусские отношения в коммунистическом движении в Полесье в межвоенный период

Резюме

Территория этнического украинско-белорусского пограничья, проходящая через полесское воеводство, была специфической как с точки зрения Коммунистической партии Западной Белоруссии, так и Коммунистической партии Западной Украины. В основном, ответственность за поддержание коммунистической деятельности возлагалась здесь на КПЗБ. И, с формальной точки зрения, ее статус в этом отношении не изменился до конца организованного функционирования этого вида подрывного движения во II РП (1938 г.). Тем не менее, представленный спектр разных взаимодействий, в которые вступали белорусская и украинская партии, позволяет сделать вывод о большей жизнеспособности этой второй. Состоялось так, хотя данная территория с точки зрения КПЗУ была несомненно периферийной территорией. Относительно позднее начало деятельности на ее части, как это было в случае коширского повета, а также отсутствие вышестоящего решения о перемещении на север сферы влияния КПЗБ не изменили того, что украинское влияние в силу украинской агитации постепенно увеличивалось. В конце 30-тых годов можно уже говорить о фактическом вытеснении оттуда белорусского влияния, что проявлялось в создании ячеек КПЗУ даже в кобринском повете. В другом варианте поддержание хотя бы относительно эффективной акции КПЗБ становилось в 30-тые годы в некоторой степени зависимым от «украинизации» языка пропаганды.

Перевел Ежи Россеник

Ukrainian-Belarusian relations in the communist movement in Polesia in the inter-war period

Summary

The ethnic Ukrainian-Belarusian border region in the Province of Polesia was a special area from the point of view of both the Communist Party of Western Belarus (CPWB) and the Communist Party of Western Ukraine (CPWU). Generally, the responsibility for maintaining communist activity in the region lay with the CPWB. Its status did not change formally until the end of organised operations of this variety of the seditious movement in the Second Polish Republic (1938). However, the various interactions between the Belarusian party and Ukrainian party presented here suggest that the latter was more active. This happened despite the fact that the region in question was a decidedly peripheral area from the point of view of the CPWU. Both the relatively late initiation of its operations in part of the region, as it was the case with the Kashyrskyi District, as well as a lack of the leadership's decision to shift the range of the CPWB's operations north did not change the fact that the Ukrainian influence in the form of Ukrainian canvassing were on the rise. In the late 1930s we can speak, in fact, of the ousting of the Belarusian side, which was manifested in the founding of the CPWU's cells even in the Kobryn District. In another variant the maintenance of at least relative effectiveness of the CPWB's campaign became in the 1930s dependent to some extent on the "Ukrainisation" of the language of propaganda.

Translated by Anna Kijak